

Grzegorz Joniec

Syjniści w międzywojennym Tomaszowie Lubelskim

Problemy definicyjne

Tomaszów Lubelski w okresie międzywojennym był typowym miastem powiatowym województwa lubelskiego, położonym w jego południowo-wschodniej części. Biorąc pod uwagę kryterium statystyczno-demograficzne możemy przyjąć, że Tomaszów Lubelski w omawianym okresie należał do kategorii miast małych. Dla Pawła Rybickiego miastem małym jest miasto, które liczy do 10 tys. mieszkańców¹, natomiast Eugeniusz Bagiński podwyższa to kryterium do 20 tys.² Wymienieni autorzy nie poszukują innych cech konstytutywnych małego miasta, ograniczając się jedynie do kryterium statystyczno-demograficznego. Skład etniczny i religijny miał charakter trójdzielnej struktury, w której możemy wyróżnić element etniczny: polski, ukraiński oraz żydowski; różnice narodowościowe pokrywały się omalże w pełni z różnicami religijnymi. Fakty owe ilustruje poniższa tabela.

Tabela nr 1. Ludność według wyznania w Tomaszowie Lubelskim w okresie międzywojennym.

Rok	liczba ludności	% ludności żydowskiej	% ludności rzymsko-katolickiej	% ludności prawosławnej
1921	7125	65%	29.5%	5%
1931	10403	54.5%	38%	6.5%

Źródło: *Pierwszy Powszechny Spis RP z dnia 30 września 1921. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lubelskie*, „Statystyka Polski”, t. 18, s. 22 i 55; *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931. Mieszkania i Gospodarstwa Domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, „Statystyka Polski”, Seria C, Zeszyt 85, s. 32.

¹ P. Rybicki, *Spółczesność miejska*, Warszawa 1972, s. 76.

² E. Bagiński, *Małe miasta w sieci osiedleńczej kraju*, [w] *Miasta polskie w dwusetlecie prawa o miastach*, red. E. Kaltenberg-Kwiatkowska, Warszawa 1994, s. 131.

Znacznie większe możliwości eksplanacyjne stwarza definicja W. Szydłowskiego, który wychodzi poza kryterium statystyczno-demograficznym, zwraca uwagę na pewne specyficzne cechy małego miasta, których nie da się ująć w kategoriach ilościowych. Takimi cechami są: istnienie ludności rolniczej, mała ilość osób z wyższym wykształceniem, mała mobilność przestrzenna, etc.³ Cennym uzupełnieniem powyższych rozważań są uwagi Bohdana Jałowickiego, który stwierdził, że dla modelu społeczności małomiasteczkowej charakterystyczne są następujące cechy:

1. całościowa percepcja przestrzeni miejskiej;
2. całościowa percepcja ważnych problemów miejskich;
3. przewaga więzi sąsiedzkich nad zawodowymi lub klasowymi;
4. personalny sposób percepcji stosunków władzy;
5. postrzeganie instytucji w kategoriach cech osobowości ich personelu;
6. elita władzy wykreowana w dużym stopniu w wyniku powiązań towarzysko-sąsiedzkich;
7. relatywna odrębność i samodzielność administracyjna i ekonomiczna⁴.

Zdaniem Bohdana Jałowickiego w badaniu problematyki społeczności lokalnych szczególnie przydatna jest analiza systemowa⁵. Możliwe jest wówczas potraktowanie przedmiotu badań jako systemu, czyli „zbioru obiektów wraz z relacjami istniejącymi między tymi obiektami i ich właściwościami”⁶. W ramach małomiasteczkowej społeczności lokalnej jako systemu możemy wyróżnić podsystem polityczny, który B. Jałowicki określa mianem *władzy lokalnej*⁷. Bliższą charakterystykę lokalnego systemu politycznego przedstawia Jacek Tarkowski. Pisał, że system polityczny społeczności lokalnej to „podsystem społeczności lokalnej złożony ze względnie trwale powiązanych osób i organizacji, którego funkcja polega na kierowaniu i zarządzaniu ludźmi i rzeczami w skali całej społeczności, co wyraża się inicjowaniem, udziałem w podejmowaniu i podejmowaniem decyzji oddziaływujących na całość życia społeczności lub na niektóre jego dziedziny”⁸. Definicje wskazują na integrację osób i organizacji jako na podstawowy wyznacznik systemu politycznego społeczności lokalnej.

Niemożliwością jest omówienie w niniejszym artykule procesów modernizacyjnych, które doprowadziły do powstania nowoczesnego systemu politycznego w społeczności żydowskiej. Konieczna jednakże jest ogólna charakterystyka żydowskich partii politycznych oraz organizacji przy nich afiliowanych w okresie II Rzeczypospoli-

³ W. Szydłowski, *Rozwój demograficzny miast na obszarze północno-wschodniej Polski*, [w] *Miasta na uboczu. Przyczynek do socjologii peryferii*, red. T. Popławski, Białystok 1994.

⁴ B. Jałowicki, *Lokalizm a rozwój. Szkice z socjologii układów lokalnych*, Warszawa 1987, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, na prawach rękopisu, s. 29 i nn.

⁵ B. Jałowicki, *Stylę rządzenia miastem - problem badawczy*, „Studia Socjologiczne”, 1964, nr 4, s.64 i n.

⁶ Tamże, s. 64.

⁷ Tamże, s. 65.

⁸ J. Tarkowski, *Socjologia świata polityki*, t. 1: *Władza i społeczeństwo w systemie autorytarnym*, Warszawa 1994, s. 118.

tej. Posiadały one szereg cech, które wyróżniały je spośród partii i organizacji polskich. Odrębność ta była już zauważana przez współczesnych. W sprawozdaniu policyjnym z 1925 r. czytamy: „obserwując ruch zawodowy i społeczno-polityczny na terenie powiatu [tomaszowskiego – G. J.] konstatuje się odrębne cechy dążeń społeczeństwa polskiego, żydowskiego i rusińskiego. Społeczeństwo polskie na polu zrzeszeń zawodowych nie wykazuje wielkiej działalności, to samo można powiedzieć o Rusinach. Natomiast Żydzi łączą się w różnego rodzaju stowarzyszenia zawodowe, które jawnie mają w swych programach i statutach obronę interesów zrzeszonych”⁹.

Ezra Mendelsohn wskazywał na rozdrobnienie, jako podstawową cechę żydowskiego życia politycznego¹⁰. Istniało wiele kwestii problemowych, które powodowały podziały ideologiczne. Dla E. Mendelsohna podstawowymi konfliktami w społeczności żydowskiej były:

- 1) konflikt pomiędzy siłami świeckimi a religijnymi,
- 2) konflikt na tle wyboru miejsca, gdzie kwestia żydowska ma być rozwiązana: w diasporze czy w Palestynie,
- 3) konflikt na tle stosunku do kwestii społecznych,
- 4) konflikt pomiędzy zwolennikami języka hebrajskiego a jidysz¹¹.

Wziąwszy pod uwagę stosunek poszczególnych żydowskich partii politycznych do przedstawionych powyżej kwestii możemy dokonać ich typologii. Jerzy Holzer wskazał na istnienie w żydowskim życiu politycznym okresu II Rzeczypospolitej trzech głównych nurtów, które określił mianem tendencji¹². Były to partie: ortodoksyjne, syjonistyczne i socjalistyczne¹³. Linie podziału pomiędzy nimi nie są zawsze w pełni wyraziste. Organizacja Syjonistów Ortodoksów „Mizrachi” łączyła w swoim programie ideologię ortodoksów i syjonistów. W przypadku Poalej Syjon-Prawicy możemy zastanawiać się czy była ona partią socjalistycznego nurtu w syjonizmie czy syjonistycznego w socjalizmie.

Rozważania nad żydowskim systemem politycznym na terenie powiatu tomaszowskiego w okresie II Rzeczypospolitej należy uzupełnić jeszcze o jedną uwagę. Cechą wyróżniającą żydowskie partie polityczne spośród innych była nie tylko ich wielka liczba. Żydowski system polityczny był także substytutem państwa¹⁴. Przy partiach politycznych funkcjonowało szereg organizacji afiliowanych, a mianowicie: związki zawodowe, przedszkola i szkoły, organizacje kobiece i młodzieżowe, kluby sportowe i biblioteki, drużyny skautowe, etc. Organizacje te były zazwyczaj pod kierownictwem lokalnych działaczy politycznych, a często mieściły się w jednym lokalu z macierzystą partią i posiadały tych samych przywódców.

⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Lublinie (dalej: KWPP), sygn. 586, k. 7.

¹⁰ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo - Wschodniej w okresie międzywojennym*, Warszawa 1992, s. 76.

¹¹ Tamże, s. 72 i n.

¹² J. Holzer, *Żydowskie ugrupowania polityczne w Drugiej Rzeczypospolitej*, „Znak”, nr 339-340/1983, s. 367.

¹³ Tamże, s. 367 i nn.

¹⁴ E. Mendelsohn, dz. cyt., s. 78.

Charakterystyka poszczególnych ugrupowań syjonistycznych

Syjonizm był tym nurtem żydowskiego życia politycznego, który zamierzał rozwiązać problem żydowski poprzez stworzenie żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie¹⁵. Ten to ruch polityczny, był w międzywojennej Polsce najbardziej podzielony ideologicznie i organizacyjnie.

Dla wybitnego znawcy problematyki – G. Shimoniego – syjonizm jest zarazem ideologią nacjonalistyczną i utopijną¹⁶. Zdaniem G. Shimoniego syjonizm był wynikiem procesów modernizacyjnych w środowiskach żydowskich oraz rozwoju żydowskiej myśli millernarystycznej¹⁷. Inteligencja żydowska, która była pierwszym nosicielem tejże ideologii, miała, zdaniem Shimoniego, trzy możliwości: asymilację, odwołanie się do tradycji oraz reformizm, czyli szukanie syntezy tradycji i nowoczesności¹⁸. Przez przypadek zwyciężyła koncepcja trzecia, która funkcjonowała w różnorodnych mutacjach ideowych począwszy od syjonistów-ortodoksów, przez syjonistów ogólnych i rewizjonistów, a skończywszy na syjonistach socjalistach.

Syjonizm pojmowany jako nowoczesna ideologia narodowa dotarł do wszystkich warstw społeczeństwa żydowskiego. Popularność jego wynikała w większości z zawartego w nim wątku utopijnego. W syjonizmie, jako całości, rysowało się wiele kwestii spornych, które dotyczyły tego, kto ma budować żydowską Palestynę, w jaki sposób oraz tego, czym ma być w przyszłości Palestyna.

Pierwsza kwestia dotyczyła tego czy emigracja do Palestyny ma być selektywna, czyli oparta na młodych, przygotowanych do tego ludziach, lub też ma być kopia tzw. żydowskich miasteczek. Dla wielu popularność syjonizmu wynikała z tego, że był on substytutem rewolucji społecznej. Syjonizm był propozycją migracji masowej, powrotu do źródeł, „inkarnował odrzucenie dotychczasowego, negatywnie ocenianego porządku społecznego [...] oraz realizację pożądanego projektu społecznego”¹⁹. Zwolennicy budowy nowego typu Żyda byli zrzeszeni w Organizacji Ogólnych Syjonistów – frakcji „Al Hamiszma” (Na straży). Ci, którzy nie negowali emigracji drobnoburżuazyjnej, czyli typu Żyda znanego z polskich żydowskich miasteczek, należeli do frakcji „Eth Liwnoth” (Czas budować).

Pytanie o to, jaką Palestynę budować, sprowadzało się do kwestii, czy ma to być kraj wspólny, planowany i kolektywistyczny lub też oparty o prywatną inicjatywę. Tutaj linia podziału biegła pomiędzy syjonistami ortodoksami, syjonistami ogólnymi i rewizjonistami, z jednej strony, a Poalej Syjon-Prawicą i Lewicą z drugiej strony.

Syjniści na największą skalę spośród wszystkich żydowskich ugrupowań politycznych zaczęli tworzyć tzw. nową politykę żydowską. Zerwali z tradycyjnym modelem, który polegał na szukaniu za wszelką cenę *modus vivendi* z władzami. Gar-

¹⁵ J. Holzer, *Żydowskie ugrupowania...*, s. 367.

¹⁶ G. Shimoni, *The Zionist Ideology*, Hanower 1995, s. 65-71.

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ M. Kula, *Porozmawiajmy jeszcze raz, na spokojnie, o syjonizmie*, „Dzieje Najnowsze”, 1987, nr 2, s. 90.

dzili tzw. wstawiennictwem (sztafłones), które polegało na nieformalnych działaniach przedstawicieli społeczności żydowskiej – nie bali się konfliktu z władzami²⁰.

Organizacja Syjonistów Ortodoksów „Mizrachi”

Zasadniczą treść ideologiczną Organizacji Syjonistów Ortodoksów „Mizrachi” (Wierni Zakonowi) zawierała się w słowach „Tora i praca” (Torah weawoda). Program syjonistów ortodoksów „uwzględniał religijne wychowanie Żydów przy jednoczesnym uwzględnieniu zasad programu syjonistycznego”²¹. Mizrachiści najczęściej współpracowali z syjonistami ogólnymi. Zwalczali konserwatywnych ortodoksów, zorganizowanych w „Agudzie” oraz w „Machsika Hadas”, a najlepszą metodą wydawało się im opanowanie organów samorządu religijnego, co wielokrotnie czynili. W dziedzinie religijnej propagowali połączenie tradycyjnej, opartej na religii, kultury żydowskiej ze świecką kulturą nowożytną²². W działalności swojej syjoniści ortodoksi dużą uwagę przywiązywali do działalności oświatowej, która prowadzona przez szkoły „Jabne”. Fakt ten wywoływał zaniepokojenie wśród tomaszowskich ortodoksów. I. Gortler, działacz tomaszowskiej „Agudy”, zwracał uwagę na to, że szkoła prowadzona przez syjonistów ortodoksów uczy więcej świeckich przedmiotów i fakt ten wywołuje odpływ uczniów ze szkół prowadzonych przez ortodoksów²³.

Oddział „Mizrachi” w Tomaszowie powstał w 1918 r. za sprawą Lejzora Lederkremera – *kupca cieszącego się powszechnym szacunkiem ogółu ludności żydowskiej*²⁴. W latach dwudziestych mizrachiści są drugą co do liczebności, po „Agudzie”, żydowską partią polityczną w Tomaszowie. W 1926 r. posiadali 70 członków²⁵. Syjoniści ortodoksi posiadali także własną organizację młodzieżową pod nazwą „Ceirej Mizrachi” (Młodzi z Mizrachi). Organizacja ta stawiała sobie dwa główne cele:

- 1) kształcenie młodzieży w takim duchu religijnym, który nie wyklucza realizacji celów narodowych,
- 2) kształcenie wśród swoich młodych członków umiejętności pracy w przemyśle i na roli, która to umiejętność przygotowywałaby ich do osiedlenia się w Palestynie.

W powiecie tomaszowskim młodzieżówka syjonistów ortodoksów działała jedynie w Tomaszowie²⁶. O jej znaczeniu w skali lokalnej może świadczyć fakt, że jej działacze w 1925 r. zorganizowali zlot „Ceirej Mizrachi” z powiatów: biłgorajskiego, tomaszowskiego oraz zamojskiego²⁷.

Zdaniem starosty tomaszowskiego główną zasadą działania „Mizrachi” było „wysuwanie swych ludzi na naczelne stanowiska w organizacjach wyznaniowych”²⁸. Wprowadzili swoich przedstawicieli do Rady Miejskiej w Tomaszowie i Rady Gminy

²⁰ E. Mendelsohn, dz. cyt., s. 78.

²¹ APL, Urząd Wojewódzki Lubelski Wydział Społeczno-Polityczny (dalej: UWL WSP), sygn. 466, k. 85.

²² A. Pakentreger, dz. cyt., s. 118.

²³ I. Gortler, *Powstanie i rozwój ...*, s. 253.

²⁴ APL, UWL WSP, sygn. 466, k. 85.

²⁵ Tamże, k. 85.

²⁶ Tamże, sygn. 1987, k. 63.

²⁷ Tamże, k. 63.

²⁸ Tamże, k. 85.

w Tyszowcach. Posiadali po jednym przedstawicielu w zarządach gmin wyznaniowych w Łaszczowie, Komarowie i Tomaszowie, a dwóch w Tyszowcach²⁹. Tomaszowski oddział „Mizrachi” organizował nawet regionalne zjazdy syjonistów ortodoksów. W 1925 r. na zjeździe w Tomaszowie zgromadziło się 80 przedstawicieli z powiatów: biłgorajskiego, tomaszowskiego i zamojskiego³⁰.

Kryzys w lokalnych oddziałach „Mizrachi” rozpoczął się wcześniej niż wśród ortodoksów z „Agudy”. Znacznie silniejszy oddział w Tomaszowie reaktywowany był tylko raz, w 1934 r. Do władz „Mizrachi” weszli wówczas: Jakub Arbisfeld, Juda Goldman, Chaim Josef Lerer oraz Szulim Zylberman³¹. Tomaszowska „Mizrachi” posiadała wówczas imponującą liczbę 130 członków; dla porównania syjoniści ortodoksi w pięciokrotnie liczniejszym Przemysłu mieli w tym samym okresie tylko 90 członków³². Utworzono wówczas, była to ogólnopolska polityka „Mizrachi”, specjalny fundusz pod nazwą „Keren Erec Israel Hadatii” (Religijny Fundusz Izraela).

Organizacja Syjonistyczna w Polsce i Nowa Organizacja Syjonistyczna

Syjoniści ogólni³³, jako ruch polityczny, zorganizowali się w 1917 r. po ogłoszeniu Deklaracji Balfoura przez rząd Wielkiej Brytanii³⁴. Deklaracja ta zapowiadała utworzenie w Palestynie żydowskiej siedziby narodowej. Podstawowym syjonistów ogólnych było „współdziałanie członków Żydów w Polsce skierowane ku odbudowie i rozwojowi Palestyny, jako publiczno-prawnie zabezpieczonej siedziby żydowskiej pod względem narodowym, kulturalnym i gospodarczym”³⁵. Głównemu celowi syjonistów ogólnych, a była nim budowa żydowskiej siedziby narodowej w Palestynie, podporządkowana była działalność w diasporze.

W Polsce działalność ogólnych syjonistów polegała na:

- 1) rozpowszechnianiu i pogłębianiu ideologii syjonistycznej za pomocą odczytów, czytelni, kursów, szkół oraz zbierania ofiar na fundusz syjonistyczny,
- 2) popieraniu wszelkiej działalności w zakresie narodowego, kulturalnego i ekonomicznego rozwoju społeczeństwa żydowskiego³⁶.

W Polsce syjoniści ogólni postulowali taką formę organizacji autonomii, która podkreślałaby odrębność narodową Żydów. Podstawą autonomii miałyby być świeckie gminy jako instytucje quasi państwowe. Syjonistyczna wizja gminy jako organu samorządu narodowego była zatem kolejnym punktem spornym z ortodoksami, którzy postrzegali gminę jedynie jako organ samorządu religijnego.

Początki ruchu syjonistycznego w powiecie tomaszowskim sięgają czasów I wojny światowej, kiedy to pojawili się zwolennicy idei dr. Herzla. Nie była to jeszcze

²⁹ Tamże, k. 89.

³⁰ APL, KWPP, sygn. 419, k. 50.

³¹ Tamże, k. 21.

³² W. Wierzbieniec, *Spoleczność żydowska Przemysła w latach 1918-1939*, Rzeszów 1996, s. 125.

³³ Członkowie Organizacji Syjonistycznej w Polsce byli bardziej znani pod potoczną nazwą syjonistów ogólnych, tak jak członkowie Nowej Organizacji Syjonistycznej byli określani syjonistami rewizjonistami.

³⁴ A. Pakentregger, *Żydzi w Kaliszu w latach 1918-1939*, Warszawa 1988, s. 106.

³⁵ APL, UWL WSP, sygn. 483, k. 15.

³⁶ A. Pakentregger, dz. cyt., s. 106.

zwarta grupa działaczy, a jedynie sympatycy idei budowy państwa żydowskiego w Palestynie. Wśród pierwszych syjonistów w Tomaszowie w 1916 r. wymieniany jest Wigdor Edelsberg, który zdaniem starosty posiadał „przemozny wpływ na całość kształt żydowskiego życia społecznego”³⁷.

Zorganizowane grupy syjonistów pojawiły się w Tomaszowie na przełomie 1918 i 1919 r. W czerwcu 1919 r. tomaszowska „Hatykwa” pod przywództwem pracownika magistratu Jakuba Dornfelda liczyła, w świetle ustaleń policyjnych, 240 osób³⁸. Prawdopodobnie były to ustalenia dosyć wątpliwe, gdyż w rok później ta sama policja liczbę członków „Hatykwy” szacowała na 75 osób³⁹. Przywództwo tej organizacji znajdowało się w rękach Arji Lewenfusa, sekretarza gminy wyznaniowej i pracownika magistratu, oraz Luzera Bergebauma, kupca zbożowego⁴⁰.

Śladowe informacje mamy także o kolejnej syjonistycznej organizacji, pod nazwą „Związek Syjonistyczny”, której władze wojewódzkie w początkach 1921 r. odmówiły prawa do rejestracji⁴¹. Na jej czele stali: Icko Grinbaum, Chaim Zylbergeld oraz Izaak Borensztajn⁴².

Kolejną organizacją polityczną grupującą syjonistów, która pojawiła się w Tomaszowie w roku 1922, była „Organizacja Syjonistyczna w Polsce”, której przewodzili: Wigdor Edelsberg, Izaak Lederkremer oraz Icko Borensztajn⁴³. W maju 1924 r. na spotkaniu z posłem I. Grinbaumem w Chełmie oraz na konferencji miejscowych syjonistów była grupa przedstawicieli „Organizacji Syjonistycznej” z Tomaszowa, a wśród nich W. Edelsberg⁴⁴. Na zjeździe tym dokonano krytyki postępowania II RP wobec mniejszości narodowych. Poseł I. Grinbaum głosił, że „polityka państwa polskiego w stosunku do Żydów pobudza polskie czynniki szowinistyczne do antysemityzmu [...], a rządy Sikorskiego i Witosa są rządami szowinizmu i reakcji polskiej”⁴⁵.

Tomaszowski oddział „Organizacji Ogólnych Syjonistów” należał do frakcji „Al Hamiszmar” (Na straży)⁴⁶. Oprócz politycznej organizacji syjonistów ogólnych istniały w powiecie tomaszowskim również organizacje młodzieżowe i skautowe. Frakcja „Al Hamiszmar” kładła nacisk na budowę nowego typu Żyda, który byłby inny niż ten żyjący w diasporze. Przywódca tego odłamu syjonistów ogólnych głosił, że „syjonizm nie jest ruchem kolonizacyjnym; jesteśmy państwem w budowie, a celem naszym jest przekształcenie Żydów”⁴⁷. Temu celowi miały służyć szkoły prowadzone przez „Tarbut” (Kultura), które były zupełnie odmienne od ortodoksyjnych

³⁷ APL, UWL WSP, sygn. 462, k. 52.

³⁸ APL, KWPP, sygn. 585, k. 1-3.

³⁹ Tamże, Komenda Powiatowa Policji Państwowej w Tomaszowie Lubelskim (dalej: KPPP), sygn. 2, k. 128.

⁴⁰ Tamże, UWL Wydział Ogólny (dalej: WO), sygn. 873.

⁴¹ APL, KPPP, sygn. 3, k. 188.

⁴² Tamże.

⁴³ Tamże, sygn. 4, k. 56.

⁴⁴ Tamże, UWL WSP, sygn. 494, k. 30.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, sygn. 483, k. 7.

⁴⁷ E. Mendelsohn, *Zionism in Poland. The Formative Years, 1915-1926*, New Haven, London 1981, s. 287.

chederów. Kształtowaniu nowego typu Żyda służyły także organizacje chalucowe, które przygotowywały żydowską młodzież do pracy na roli lub w przemyśle.

Frakcja „Al Hamiszar”, działająca w Tomaszowie pod przewodnictwem kupca W. Edelsberga, liczyła w 1925 r. około stu członków⁴⁸. Członkowie ogólnych syjonistów na ogół wywodzili się z bogatych kupieckich domów, a rzadziej z inteligentnych, gdyż ta warstwa w lokalnej społeczności żydowskiej była nieliczna.

W drugiej połowie lat dwudziestych syjoniści ogólni przeżywali kryzys, który wynikał z krytycznej sytuacji w Palestynie, rozłamowej działalności syjonistów rewizjonistów, jak i z przyczyn o zasięgu lokalnym. W 1927 r. syjoniści ogólni przegrali wybory do organów samorządu terytorialnego w Tomaszowie i wkrótce usunięto W. Edelsberga z władz partyjnych⁴⁹. Przywództwo syjonistów ogólnych przeszło wówczas w ręce Jakuba Minkowskiego, właściciela największej w Tomaszowie rozlewni piwa, oraz Izraela Grinbauma⁵⁰. Równocześnie liczba członków partii spadła do 70 osób. W początku lat trzydziestych syjoniści ogólni stracili większość swoich wpływów w społeczeństwie żydowskim na rzecz rewizjonistów. Posiadali wówczas tylko (dane z 1932 r.) po jednym przedstawicielu w radzie miejskiej w Tomaszowie oraz w gminie wyznaniowej łaszczowskiej i tyszowieckiej⁵¹.

W latach 1930-1934 doszło wśród tomaszowskich syjonistów ogólnych do rozłamu na tle personalnym. Wcześniej usunięto z organizacji W. Edelsberga, a wkrótce doszło do powołania tymczasowego zarządu w składzie: Jakub Minkowski, Chaim Goldman, Sruł Grinbaum oraz Szlomo Kandel⁵². W latach 1930-1934 tomaszowski oddział syjonistów ogólnych praktycznie nie istniał. Dopiero w maju 1934 r. z inicjatywy Icka Getza, Lejba Fajera, Icka Szoka oraz Mojżesza Zygiera reaktywowano działalność „Organizacji Ogólnych Syjonistów”⁵³.

Lokalny oddział oparł się na nowych, nie uczestniczących we wcześniejszych starciach personalnych, działaczach, ale liczba członków nie przekroczyła liczby 20 osób. Równocześnie powołano do życia szereg afiliowanych przy syjonistach ogólnych autonomicznych organizacji o charakterze kulturalno-oświatowym, sportowym, młodzieżowym a także kobiecym. Jedną z takich organizacji była WIZO (Women International Zionist Organization), która powstała w Tomaszowie w marcu 1934 r.⁵⁴ Statutowym zadaniem kobiet zrzeszonych w WIZO było przygotowywanie, także materialne, dziewcząt emigrujących do Palestyny, udział w akcjach zbierających środków na rzecz funduszy syjonistycznych, a także praca społeczno-wychowawcza. Tomaszowska filia WIZO grupowała w swoich szeregach około 150 kobiet i dziewcząt, które za główny swój cel uznawały działalność samokształceni-

⁴⁸ APL, UWL WSP, sygn. 462, k.48.

⁴⁹ Tamże, sygn. 462, k. 48.

⁵⁰ Tamże, k. 48 i nn.

⁵¹ Tamże, sygn. 462, k. 53.

⁵² Tamże, sygn. 1992, k. 29.

⁵³ Tamże, k. 62.

⁵⁴ Tamże, sygn. 1993, k. 25.

wą. W latach 1934-1935 przeprowadzono serie odczytów o Szekspirze, które analizowały problematykę zawartą w *Kupcu Weneckim*⁵⁵.

Syjonisci rewizjoniści

W wyniku tarć personalnych Wigdor Edelsberg przeszedł do nowopowstałego oddziału rewizjonistów, którzy okazali się być znacznie aktywniejsi na wielu polach niż syjonisci ogólni⁵⁶. Dawni stronnicy okazali się największymi przeciwnikami. Na wiecu w Tomaszowie w 1929 r. sympatycy rewizjonistów nawoływali do walki z wrogami Palestyny: „zewnątrznym, czyli Anglią, i wewnętrznym, czyli organizacją syjonistyczną”⁵⁷. Tomaszowski oddział rewizjonistów powstał w 1930 r. i ograniczał swoją działalność do zorganizowania paramilitarnych drużyn skautowskich, tzw. bejtarówców⁵⁸.

Rewizjoniści w swojej działalności przywiązywali wielką wagę do siły jako do formy działania, do metody tworzenia faktów dokonanych. Zdaniem J. Tomaszewskiego, był to wynik fascynacji Żabotyńskiego osobami Garibaldi i Piłsudskiego, a byli to wszak politycy działający metodą faktów dokonanych⁵⁹. Sam Żabotyński wielką wagę przywiązywał do takich zewnętrznych form działania jak marsze uliczne z orkiestrą, mundury czy ćwiczenia wojskowe członków swojej organizacji.

Utworzona w 1925 r. przez Żabotyńskiego młodzieżowa organizacja stawiała sobie zwłaszcza za cel militarne, a nie jak inne młodzieżowe przybudówki żydowskich partii, rolnicze szkolenie swoich członków. Związek Harcerzy im. Józefa Trumpeldora (Brith Trumpeldor), zdaniem tomaszowskiego starosty, „gromadził młodzież należącą do sfer zamożniejszych i organizował ją w związki przysposobienia wojskowego”⁶⁰. Hasła nawołujące do stworzenia w Palestynie samodzielnego państwa z własnym wojskiem i podkreślające znaczenie przywódców w życiu narodu żydowskiego („tylko śmierć może rozłączyć zwolenników rewizjonizmu z ich wodzami”⁶¹) znalazły w Tomaszowie około 200 zwolenników⁶². Mojżesz Edelsberg i Markus Borg, przywódcy tomaszowskich rewizjonistów, ograniczali swoją działalność do ruchu skautowskiego⁶³.

W sytuacji, gdy egzystencja europejskich Żydów stawała się zagrożona, także fizycznie, nawoływanie do odłożenia na bok sporów ideologicznych, a ograniczenie się do budowy za wszelką cenę w Palestynie własnego państwa przemawiało do wielu Żydów. Zdaniem M. Kuli „syjonisci-rewizjoniści stawali się coraz silniejsi z upły-

⁵⁵ Tamże, k. 26.

⁵⁶ Tamże, sygn. 474, k. 27.

⁵⁷ Tamże, k. 11.

⁵⁸ Tamże, sygn. 464, k. 22.

⁵⁹ J. Tomaszewski, *Vladimir Jabotinsky's Talks with Representatives of Polish Government*, „Polin”, 1988, nr 3.

⁶⁰ APL, UWL WSP, sygn. 464, k. 22..

⁶¹ Tamże, sygn. 174, k. 32.

⁶² Tamże, sygn. 464, k. 22.

⁶³ Tamże, k. 22.

wem lat trzydziestych, w miarę jak sytuacja Żydów w Europie stawała się coraz dramatyczniejsza⁶⁴.

Na jednym ze spotkań z członkami Związku Harcerzy im. Józefa Trumpeldora Żabotyński stwierdził, że najważniejsza jest budowa państwa, a nie kwestie socjalne („our socialism is the building of Palestine”)⁶⁵. Podobne hasła głosili przywódcy tomaszowskich bejarowców. W sierpniu 1931 r. Markus Borg i Salomon Gield urządzili szereg wieców połączonych z odczytami pt. *Krótki rys wypadków i rola harcerzy w Palestynie*⁶⁶. W trakcie tego cyklu krytykowali ogół społeczeństwa żydowskiego za nadmierne, ich zdaniem, ideologizowanie a brak realnych działań. Związek Harcerzy im. Józefa Trumpeldora oraz jego macierzysta partia polityczna była zwalczana nie tylko przez działaczy „Poalej Syjon”-Prawicy, ale także przez bundowców i zwolenników partii komunistycznej. Na wiecach przeciwnicy rewizjonistów określali ich mianem *żydowskich faszystów*⁶⁷. Na lubelskim zjeździe probundowskiej organizacji „Cukunft” (Przyszłość) odegrano nawet sztukę teatralną, która porównywała Żabotyńskiego do Hitlera⁶⁸.

Markus Borg oraz Arja Lewenfus, urzędnik magistratu i gminy wyznaniowej, zorganizowali także w Tomaszowie w latach trzydziestych Legion Żydowski⁶⁹. Na jednym ze zlotów tej paramilitarnej organizacji, która zdaniem zwolenników Włodzimierza Żabotyńskiego miała być zaczątkiem żydowskiego wojska, zgromadzono w Tomaszowie około 200 członków z sąsiednich powiatów⁷⁰. Rewizjoniści zorganizowali także w Tomaszowie, jako afiliowane przy ich partii, Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-Sportowe „Nordyja”, które w 1936 r. grupowało 50 osób⁷¹. Inne powiatowe oddziały rewizjonistów wykazywały także sporą aktywność – działacze z Komarowa i Tyszowiec uczestniczyli w 1933 r. w wojewódzkim zjeździe rewizjonistów w Lublinie⁷². Bejarowcy z Łaszczowa urządzili w czerwcu 1935 r. akademię ku czci zmarłego Józefa Piłsudskiego, na której odśpiewali *Pierwszą Brygadę* i *Rotę*⁷³.

Rewizjoniści w latach trzydziestych wykazywali prawdopodobnie największą aktywność spośród wszystkich organizacji syjonistycznych. Żadna żydowska partia w powiecie tomaszowskim nie działała zazwyczaj poza żydowskimi miasteczkami: Jarczowem, Komarowem, Łaszczowem, Tomaszowem i Tyszowcami. Związek Harcerzy im. Józefa Trumpeldora posiadał swoje gniazda nawet w tych miejscowościach, gdzie było kilkadziesiąt rodzin żydowskich. W 1931 r. bejarowcy urządzili akademię z okazji przypadającej rocznicy śmierci Herzla w niewielkim Poturzynie – na akademię przybyło 40 harcerzy z Tomaszowa⁷⁴.

⁶⁴ M. Kula, *Porozmawiajmy ...*, s. 106.

⁶⁵ E. Mendelsohn, *Zionism in Poland. The Formative Years, 1915-1926*, New Haven, London 1981, s. 319.

⁶⁶ APL, UWŁ WSP, sygn. 165, k. 201.

⁶⁷ Tamże, sygn. 464, k. 10.

⁶⁸ Tamże, sygn. 173, k. 101.

⁶⁹ Tamże, sygn. 1990, k. 25.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Tamże, sygn. 1994, k.37.

⁷² Tamże, sygn. 174, k. 32.

⁷³ Tamże, sygn. 1993, k.51.

⁷⁴ Tamże, sygn. 165, k. 201.

Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza „Poalej Syjon”(Robotnicy Syjonu)

„Poalej Syjon”-Prawica była partią polityczną, która w swoim programie łączyła syjonizm z socjalizmem. W programie politycznym eksponowano „socjalizm i walkę klas w życiu międzynarodowym, krajowym i żydowskim”⁷⁵. „Poalej Syjon”-Prawica postulowała przyznanie autonomii Żydom w diasporze, którą uznawała za fakt jedynie tymczasowy. W Palestynie natomiast zamierzano „stworzyć żydowską siedzibę narodową na zasadach socjalistycznych”⁷⁶. Starając się określić, jaki był stosunek pomiędzy ideą narodową (syjonizm) a klasową (socjalizm), można się odwołać do treści odczytów, które miały miejsce w żydowskich miasteczkach powiatu tomaszowskiego jesienią 1927 r. W serii odczytów pt. *Walka ideowa na ulicy żydowskiej* prelegenci z „Poalej Syjon”-Prawicy skrytykowali:

- 1) Bund za niedocenywanie znaczenia Palestyny,
- 2) komunistów za rozbijanie ruchu robotniczego,
- 3) siły prawicowe za klerykalizm⁷⁷.

Przykładowo w lutym 1926 r. odbył się odczyt przybyłego z Warszawy Aro- na Bergmana pt. *Wyzbycie się religii przez narody po wojnie światowej*⁷⁸. Odczyt zakończył się rozwiązaniem zgromadzenia przez policję, gdyż doszło do próby czynnego zakłócenia ze strony „Ceirej Agudat Israel” (Młodzi Związku Izraela), którzy byli młodzieżówką „Agudy”.

Na terenie powiatu tomaszowskiego ideologicznym poprzednikiem „Poalej Syjon”-Prawicy była organizacja „Ceirej Syjon” (Młodzi Syjoniści), która działała już w 1920 r. w Tomaszowie⁷⁹. W skład władz „Ceirej Syjon” wchodził: Moszko Blander, Natan Gryner, Icko Lichtfeld oraz Abram Zylberberg⁸⁰. Tomaszowski oddział „Poalej Syjon”-Prawicy powstał w 1925 r. i grupował około 30 członków⁸¹. Prezesem lokalnego komitetu partii był początkowo Moszko Blander – „przemysłowiec mający dość znaczne wpływy wśród współwyznawców”⁸². W wyniku wewnętrznych tarć na tle personalnym, sympatii części członków wobec Bundu oraz braku zdolnych organizatorów, partia działała jedynie w okresie kampanii wyborczych. W końcu lat dwudziestych z kierownictwa „Poalej Syjon”-Prawicy został usunięty Moszko Blander, a jego miejsce zajął Nuta Ajzen – prywatny nauczyciel i sympatyk partii komunistycznej⁸³.

Trudne do ustalenia są wpływy „Poalej Syjon”-Prawicy w organizacjach społecznych: związkach zawodowych, organizacjach kulturalno-oświatowych, etc. Starosta tomaszowski szacunkowo wskazywał, że pod wpływami socjalistycznego nurtu syjonizmu na terenie powiatu znajdowały się: Związek Zawodowy Robotników Nie-

⁷⁵ Tamże, sygn. 459, k. 71.

⁷⁶ Tamże, k. 71.

⁷⁷ Tamże, sygn. 1997, k. 44.

⁷⁸ Tamże, KWPP, sygn. 419, k. 159.

⁷⁹ Tamże, KPPP, sygn. 2. k. 125.

⁸⁰ Tamże.

⁸¹ Tamże, UWL WSP, sygn. 459, k. 71-74; sygn. 479, k. 60.

⁸² Tamże, sygn. 459, k. 73.

⁸³ Tamże, k. 73.

fachowych oraz Organizacja Kulturalno-Oświatowa „Freiheit”, która ulegał wpływom komunizującego Związku Zawodowego Robotników Przemysłu Odzieżowego⁸⁴. Związek Zawodowy Robotników Niefachowych, który był także pod wpływami „Poalej Syjon”-Prawicy, działał w Tomaszowie od końca 1920 r. i przewodniczył mu Tojwel Elbaum⁸⁵. Działalność związku miała na celu nie tylko zorganizowanie żydowskich robotników, ale także ich kształcenie. Tojwel Elbaum w 1921 r. wygłosił serię odczytów pod różnymi tytułami, między innymi: *Pozdrowienie Ameryki; Palestyna i zaborcy żydowscy; Porównanie kultury obcej i swojej*⁸⁶. „Poalej Syjon”-Prawica należała do tych partii występujących na lokalnej scenie politycznej, które podejmowały swoje funkcje jedynie na okres wyborów, a na czas pomiędzy nimi ograniczały swoją działalność do pracy wąskiej grupy aktywistów. „Poalej Syjon”-Prawica brała udział w we wszystkich wyborach samorządowych w okresie międzywojennym. Przy „Poalej Syjon”-Prawicy, jak przy każdej żydowskiej partii politycznej istniało szereg organizacji afiliowanych. Jedną z nich był powstały w 1932 r. klub piłkarski „Hapoel” (Robotnik), który zrzeszał ponad 20 członków. Do najbardziej aktywnych członków należeli: Nuta Ajzen, Fajwel Holc, Uszer Herbsman, Abram Meldung oraz Natuła Messer⁸⁷. Wkrótce jednak klub dostał się pod wpływy komunizującej młodzieży – został opanowany przez członków Ogóln żydowskiej Partii Pracy oraz MOPR (Czerwonej Pomocy)⁸⁸. Był wśród nich jeden z najbardziej aktywnych tomaszowskich komunistów – Mordko Kelner.

Liga Pomocy Pracującym w Palestynie

Partia ta działała w II Rzeczypospolitej od 1929 r., a jej celem było „ujęcie ruchu emigracyjnego w odpowiednie formy oraz należytego przygotowania pionierów do warunków gospodarczych i kulturowych Palestyny”⁸⁹. Tomaszowski oddział powstał w 1931 r. i był związany z „Poalej Syjon”-Prawicą. W wypowiedziach tomaszowskich przywódców tej partii, Jakuba Herbsmana, Judki Horna, Szmula Fuksa oraz Judki Fuksa, przeplatały się wątki syjonistyczne z socjalistycznymi⁹⁰. Krytykowano rewizjonistów za walkę z „ideałami robotnika żydowskiego”, ale i bundowców za niedoceniając znaczenia Palestyny⁹¹.

Syjniści w wyborach parlamentarnych

Działalność parlamentarzystów i radnych żydowskich miała istotne znaczenie dla artykulacji interesów i potrzeb społeczności żydowskich na skalę ogólnokrajową, jak i lokalną. Poszczególne ugrupowania żydowskie ujawniały, formułowały, hierarchizowały i reprezentowały w procesie decyzyjnym odpowiednie grupy spo-

⁸⁴ Tamże, k. 74-78.

⁸⁵ Tamże, KPPP, sygn. 4, k. 46 nn.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Tamże, UWL WSP, sygn. 476, k. 4; sygn. 169, k. 11.

⁸⁸ Tamże, sygn. 1991, k. 13.

⁸⁹ Tamże, sygn. 1143, k. 13.

⁹⁰ Tamże.

⁹¹ Tamże.

łeczne, które były zwolennikami danej partii politycznej oraz udzielały jej poparcia wyborczego⁹². Partie polityczne, jak i poszczególni parlamentarzyści i radni żydowscy, wyrażając napięcia w strukturze społecznej przekładali je na postulaty działania. Poprzez wiece i spotkania przedwyborcze kandydaci na posłów i agitatorzy partyjni kształtowali opinię społeczną.

Rekonstrukcja poparcia wyborczego, które było udzielane poszczególnym ugrupowaniom ze strony wyborców żydowskich w trakcie kolejnych wyborów parlamentarnych i samorządowych jest utrudniona z wielu przyczyn. Po pierwsze, zwolennicy Bundu wielokrotnie głosowali na listy PPS, z drugiej strony polscy socjaliści popierali kandydatów bundowskich. Po drugie, niemożliwe jest ustalenie stopnia poparcia ze strony społeczności żydowskiej dla listy Bloku Mniejszości Narodowych w wyborach parlamentarnych 1922 r. Po trzecie, w wyborach parlamentarnych w 1928, 1930 oraz 1935 r. nieznaną jest liczba głosów żydowskich, które uzyskał Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem. W literaturze przedmiotu panuje opinia, że wyniki wyborów nie pozwalają na pełną rekonstrukcję postaw politycznych społeczności żydowskiej⁹³.

W trakcie wyborów do Sejmu Ustawodawczego w 1919 r. powiat tomaszowski należał do okręgu wyborczego nr 21, w skład którego jeszcze wchodziły powiaty chełmski i hrubieszowski⁹⁴. Na terenie wspomnianego okręgu wystawiono pięć list wyborczych, w tym Żydowski Komitet Wyborczy Socjalno-Demokratycznej Partii Robotniczej „Poalej Syjon” (lista nr 4)⁹⁵. „Poalej Syjon” wystawiła jako swojego kandydata Maxa Rosenfelda z Drohobycza, który dostał 3035 ważnych głosów w powiecie tomaszowskim (około 14%) i uzyskał mandat poselski⁹⁶. Prawdopodobne jest, że większość żydowskich wyborców poparła jego kandydaturę. Miejsce poselskie Maxa Rosenfelda przypadło wkrótce jego zastępcy – dr. Ignacemu Schipperowi, gdyż Rosenfeld zmarł⁹⁷. W materiale źródłowym nie zachowały się żadne dane pozwalające na jakąkolwiek rekonstrukcję przebiegu kampanii wyborczej.

Znaczne ożywienie życia politycznego miało miejsce podczas wyborów w 1922 r. Przed wyborami parlamentarnymi niemalże wszystkie żydowskie partie polityczne z terenu powiatu tomaszowskiego tworzyły komitety wyborcze. Pierwsi zorganizowali się tomaszowscy zwolennicy późniejszego Bloku Mniejszości Narodowych, którzy we wrześniu utworzyli Żydowski Komitet Przedwyborczy. W skład władz tego komitetu weszli syjoniści i ortodoksi, a mianowicie: Szyja Fiszelson, Wigdor Edelsberg oraz prezes tomaszowskiej gminy Beniamin Wajnberg⁹⁸. Na jeden z wieców przedwyborczych zaprosili posła dr. Ignacego Schipperera, który skrytykował politykę państwa wobec mniejszości narodowych. Akcja przedwyborcza syjonistów

⁹² W. Wierzbieniec, *Udział posłów żydowskich w pierwszej Sesji Sejmu Ustawodawczego 1919 roku*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, Historia nr 4, Rzeszów 1994, s. 100 i nn.

⁹³ W. Wierzbieniec, *Spoleczność żydowska...*, s. 158.

⁹⁴ T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku*, Poznań 1920, s. 150.

⁹⁵ Tamże, s. 151.

⁹⁶ Tamże.

⁹⁷ Tamże.

⁹⁸ APL, KWPP, sygn. 1699, k. 3.

spotkała się z przeciwdziałaniem ze strony Bundu. Na jednym z wieców organizowanych przez działaczy tomaszowskiego Bundu doszło do krytyki sojuszu syjonistów z Ukraińcami⁹⁹. Delegat z Warszawy, Uszer Goldberg, określił Ukraińców jako „największych bandytów z Petlurą” na czele, a tomaszowskich syjonistów mianem „burżui”¹⁰⁰. W trakcie kolejnego wiecu doszło do rękoczynów i interwencji policji, gdy ten sam bundowski delegat zdjął nakrycie głowy w synagodze¹⁰¹.

Frekwencja w wyborach do Sejmu z 5 listopada 1922 r. wyniosła w powiecie tomaszowskim około 69,4% – w samym Tomaszowie omalże 80%¹⁰². Wybory te zakończyły się zwycięstwem Bloku Mniejszości Narodowych, który w skali powiatu uzyskał prawie 39% ważnych głosów oraz wprowadził dwóch przedstawicieli do parlamentu¹⁰³. Jednym z nich był dr Ignacy Schipper, a drugim lewicowy radykał narodowości ukraińskiej, Józef Skrzypa¹⁰⁴.

Tabela nr 2. Procent głosów uzyskanych w wyborach do Sejmu z 5 listopada 1922 r. przez Blok Mniejszości Narodowych na terenie powiatu tomaszowskiego.

Miejscowość	% głosów uzyskanych przez BMN
Powiat ogółem	38,88
Miasto Tomaszów	66,6

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, „Statystyka Polski”, t. VIII, s. 39.

Starosta tomaszowski po wyborach pisał do Lublina, że „wybory to sukces mniejszości, liderzy tego ruchu osiągnęli swój cel skupiając masy rusińskie i żydowskie około listy nr 16¹⁰⁵. Zdaniem władz działalność przywódców BMN zaszczerpiła w umysły mas niechęć do państwowości polskiej i brak zaufania do władz”¹⁰⁶. W Tomaszowie na listę nr 16 padło 1900 (66,6%) ważnych głosów i prawie wszystkie były głosami społeczności żydowskiej.

W wyborach parlamentarnych z 1928 r. nie doszło do ponownego sukcesu wyborczego Bloku Mniejszości Narodowych. Pojawiła się w systemie partyjnym i politycznym nowa jakość, jaką był Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem, który przejął większość żydowskich wyborców głosujących w poprzednich wyborach na BMN. Żydowska społeczność powiatu tomaszowskiego nie tylko głosowała na BBWR, ale i miała swój udział w powstaniu terenowych przedstawicielstw tej partii.

⁹⁹ Tamże, sygn. 1699, k.1-3.

¹⁰⁰ Tamże k. 2.

¹⁰¹ Tamże. k. 3.

¹⁰² *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, „Statystyka Polski” t. VIII, s. 39.

¹⁰³ Tamże, s. 39 i n.

¹⁰⁴ Z. Zaporowski, *Między Sejmem a wiecem. Działalność Komunistycznej Frakcji Poselskiej w latach 1921-1935*, Lublin 1997, s. 95.

¹⁰⁵ APL, UWL WSP, sygn. 221, k. 112.

¹⁰⁶ Tamże, k. 113.

W świetle ustaleń E. Horocha, na Lubelszczyźnie „główną rolę w wyborach miał odegrać, zdominowany przez pilsudczyków, aparat państwowy. Po 1926 r. administracja została oczyszczona z ludzi nastawionych opozycyjnie wobec nowej elity i została zasilona ludźmi dyspozycyjnymi wobec obozu pomajowego”¹⁰⁷. W. T. Kulesza, historyk doktryn politycznych, zwraca uwagę na tę samą prawidłowość, która zachodziła na terenie całego kraju, pisząc, że „terenową organizację Bloku tworzone równoległe przy poszczególnych instytucjach aparatu państwowego”¹⁰⁸.

Na terenie miasta oraz powiatu tomaszowskiego powstanie struktur organizacyjnych i wyborczych przebiegało w sposób typowy. Wobec skłócenia miejscowych środowisk pilsudczykowski faktyczna organizacja powyżej wspomnianych struktur przeszła w ręce nowego starosty tomaszowskiego, Kazimierza Wielanowskiego¹⁰⁹. Starosta rozpoczął swoją pracę od „spotkań mających na celu wyszukanie dróg i kierunków zapewniających pełne zwycięstwo liście prorządowej[...] a za najlepszą metodę uznał przyciągnięcie na swoją stronę miejscowych elit, przy czym brano pod uwagę tylko istotne autorytety”¹¹⁰.

Oprócz tworzenia struktur terenowych i komitetów wyborczych BBWR starosta zabiegał także o głosy wyborców żydowskich. W 10 dni po pierwszym zebraniu organizacyjnym BBWR, 17 stycznia 1928 r., starosta zaprosił na poufną konferencję przedstawicieli ludności żydowskiej¹¹¹. Znaleźli się na niej przedstawiciele syjonistów ortodoksów (Lejzor Lederkremer i Szyja Fiszelson), syjonistów ogólnych (Henryk Edelsztajn), „Poalej Syjon”-Prawicy (Moszko Blander), rzemieślników żydowskich (Samuel Szyflinger) oraz ortodoksów (Rub Froim, Dawid Szwindler oraz Benjamin Wajnberg), a więc tych ugrupowań, które w 1922 r. poparły BMN¹¹².

Starosta zorganizował szereg spotkań z przedstawicielami żydowskich mieszkańców Tomaszowa: rabinami, przemysłowcami oraz liderami żydowskich partii politycznych. Nie jesteśmy w stanie nic powiedzieć o treści rozmów, które miały miejsce w starostwie, ale po serii spotkań przestano zapraszać na nie przedstawicieli wszystkich nurtów politycznych społeczności żydowskiej. Starosta konferował jedynie z przedstawicielami najliczniejszych grup politycznych, tj. z ortodoksami oraz

¹⁰⁷ E. Horoch, *Obóz sanacyjny w wyborach parlamentarnych w woj. lubelskim w 1928 r.*, [w] *W kręgu polskich doświadczeń parlamentarnych*, red. Z. K. Zaporowski, „Res Historica”, nr 4, 1998, s. 55.

¹⁰⁸ W. T. Kulesza, *Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządowego w latach 1926-35*, Warszawa 1985, s. 28.

¹⁰⁹ G. Joniec, *Obóz pilsudczykowski w powiecie tomaszowskim w latach 1928-1935*, [w] *Józef Piłsudski i pilsudczycy*, red. Z. Zaporowski, „Res Historica”, nr 8, 1999, s. 55-70; Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej: APZ), Akta miasta Tomaszowa (dalej: AmT), sygn. 52, 61. W latach 1927-1939 starostą tomaszowskim był, pochodzący ze Lwowa, prawnik Kazimierz Wielanowski, związany z obozem sanacyjnym. Osoba Wielanowskiego była przedmiotem licznych napaści w prasie, zarówno z lewa jak i z prawa. Narodowi demokraci wypominali staroście żydowskie pochodzenie (artykuł w „Głosie Lubelskim” z 28 października 1933 r. pt. *Starosta – wychrzta utrudnia Akcję Katolicką*, a lewica pilsudczykowska odejście od ideałów z okresu walk o niepodległość Polski (artykuł w „Nowej Ziemi Lubelskiej”, nr 43 pt. *Z Tomaszowa Lubelskiego – bez komentarzy*), APL, UWL WO Ro, sygn. 2244, brak paginacji (bp.).

¹¹⁰ Tamże, UWLWSP, sygn. 1999, k.15.

¹¹¹ Tamże, sygn. 342, k. 22.

¹¹² APL, Starostwo Powiatowe w Tomaszowie Lubelskim (dalej: SPT), sygn. 2, k. 3. W 1922 r. w skład władz tomaszowskiego Żydowskiego Komitetu Przedwyborczego weszli: Szyja Fiszelson, Wigdor Edelsberg oraz prezes tomaszowskiej gminy Benjamin Wajnberg.

z częścią syjonistów, których reprezentował S. Szyflinger. Nie wiemy czy reprezentanci innych nurtów nie gwarantowali zmobilizowania do głosowania na BBWR swoich zwolenników, a o to jedynie chodziło staroście, czy też w zamian za poparcie rządowej *jedyнки* domagali się zbyt wiele. Po jednym z tych spotkań starosta donosił w sprawozdaniu do Lublina, że „istnieje możliwość pozyskania części głosów żydowskich dla listy prorządowej [...], a rabini zapewnili, że pociągną za sobą masy ortodoksów. Równocześnie przedłożyli i podpisali stosowną odezwę do ludności żydowskiej”¹¹³. Po kolejnym spotkaniu, które odbyło się na dziesięć dni przed wyborami, z zadowoleniem pisał do Lublina: „przy udziale czterdziestu pięciu osób ze sfer kupieckich, przemysłowych i rzemieślniczych reprezentujących szesnaście domów modlitwy wybrali Miejski Komitet Wyborczy z rabinem Lejbą Rubinem na czele”¹¹⁴. Zastępcą przewodniczącego został Samuel Szyflinger, a wśród wybitniejszych członków znaleźli się: rabin Rachmil Wajnberg, Nuta Heller, Icko Karper, Froim Rub, Gorzyczkański Fiszel, Beniamin Wajnberg oraz Jankiel Lederkremer¹¹⁵.

Przed wyborami powstały także komitety wyborcze Bloku Mniejszości Narodowych, które zabiegały o tych samych wyborców żydowskich co BBWR. Na swoich wiecach jednakże nie odważyli się krytykować *jedyнки*, gdyż nie chcieli popaść w konflikt z władzami. Na terenie powiatu tomaszowskiego, zdaniem starosty Kazimierza Wielanowskiego, „akcja była prowadzona systemem konspiracyjnym, a to ze względu, że zwolennicy 18 [numer listy wyborczej Bloku Mniejszości Narodowych – G. J.] nie chcieli się narażać w związku z akcją BBWR zmierzającą do pozyskania głosów Żydów dla listy nr 1”¹¹⁶.

W skład tomaszowskiego komitetu wyborczego BMN weszli: Chaim Goldzamt, Moszko Rajchenberg, Szulim Zylberman, Majer Blumer oraz Chaim Lerer¹¹⁷. Zdaniem starosty, który kierował akcją wyborczą obozu sanacyjnego, „wymienione osoby nie odgrywają poważniejszej roli i zostały wysunięte w celu zamaskowania działalności duchowych przywódców 18-stki: Wigdora Edelsberga i Lejzora Lederkremera”¹¹⁸.

W okresie wyborów parlamentarnych w 1928 r. uaktywniła swoją działalność także „Poalej Syjon”-Lewica. Władze starościńskie szacowały liczbę jej działaczy w okresie przedwyborczym na około 20 osób¹¹⁹. Tomaszowski oddział powołał wówczas Komitet Wyborczy „Poalej Syjon”-Lewicy, który nie osiągnął żadnych sukcesów wyborczych. Dla jego twórców, Eli Wartmana, Mordko Szpera, Chaskiela Fridlendera oraz Mendla Milcha, była to jedynie demonstracja szerszemu ogółowi społeczności żydowskiej faktu istnienia organizacji partyjnej¹²⁰. Działacze ci na jedynym wiecu w Tomaszowie nawoływali, tak jak i „Poalej Syjon”-Prawica, do poparcia pepeesow-

¹¹³ Tamże, k. 7; 343, k. 51.

¹¹⁴ Tamże, UWL WSP, sygn. 345, k. 79.

¹¹⁵ APZ, AmT, sygn. 2, k. 39 i nn.

¹¹⁶ APL, UWL WSP, sygn. 222, k. 41.

¹¹⁷ Tamże, k. 42.

¹¹⁸ Tamże, k. 42.

¹¹⁹ Tamże, sygn. 222, k. 44.

¹²⁰ Tamże, SPT, sygn. 2, k. 15.

skiej listy wyborczej nr 8¹²¹. Wiec ten został rozbity przez działaczy bundowskich. „Poalej Syjon”-Lewica okazała się jednakże być jedynie efemerydą, gdyż po wyborach zawiesiła działalność.

Frekwencja w wyborach do Sejmu z 4 marca 1928 r. wyniosła w powiecie tomaszowskim około 74,4% – w samym Tomaszowie około 73%¹²².

Tabela nr 3. Procent głosów uzyskanych w wyborach do Sejmu z 5 listopada 1928 r. przez BBWR oraz Blok Mniejszości Narodowych na terenie powiatu tomaszowskiego.

Miejscowość	% głosów uzyskanych przez BBWR	% głosów uzyskanych przez BMN
Powiat tomaszowski	7,5	7,13
miasto Tomaszów	36,5	24,7

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku*, „Statystyka Polski”, t. XI, s. 39 i n.

Interesujący jest tutaj zwłaszcza terytorialny rozkład głosów, które padły na listę wyborczą BBWR. W samym Tomaszowie *jedynka* uzyskała aż 38% wszystkich głosów, które padły na tą listę w skali powiatu. Dla porównania w Tomaszowie oddano jedynie 8,8% wszystkich ważnych głosów, które padły w skali powiatu. Lista wyborcza nr 1 cieszyła się głównie zatem poparciem tomaszowskiej inteligencji urzędniczej i ortodoksów skupionych wokół Arje Lejba Rubina oraz części syjonistów Szyflingera. Większość syjonistów poparła listę BMN, a lewica żydowska listy komunistyczne.

W piśmie do Lublina starosta porównał sytuację powyborczą z 1922 i 1928 r.; o wyborach z 1922 r. pisał: „liderzy tego ruchu (Blok Mniejszości Narodowych lista wyborcza nr 16 – G. J.) osiągnęli swój cel [...] skupiając masy rusińskie i żydowskie około ówczesnej listy nr 16”¹²³. Rzeczywiście, głosy mniejszości narodowych zostały rozbite pomiędzy kilka list wyborczych. Część ludności ukraińskiej poparła selrobowską listę wyborczą nr 8, która uzyskała ponad 14% w skali powiatu¹²⁴. Ponadto lista wyborcza nr 13, która grupowała zwolenników organizacji komunistycznych występujących pod przykrywką Jedności Robotniczo-Chłopskiej, uzyskała poparcie wyborcze części ludności ukraińskiej i żydowskiej. Lista ta uzyskała poparcie rządu 8,2%, a więc więcej niż listy BMN i BBWR¹²⁵. Niewielki elektorat „Poalej Syjon”-Prawicy głosował na listę PPS, która uzyskała 18,1% głosów¹²⁶.

Interesujący jest zwłaszcza terytorialny rozkład głosów, które padły na listę wyborczą Bloku Mniejszości Narodowych. W samym Tomaszowie *osiemnastka* uzy-

¹²¹ Tamże, UWL WSP, sygn. 344, k. 21.

¹²² *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku*, „Statystyka Polski”, t. XI, s. 31.

¹²³ APL, UWL WSP, sygn. 221, k. 112.

¹²⁴ Tamże, sygn. 343, k.108.

¹²⁵ Tamże, k. 109.

¹²⁶ Tamże, k. 51.

skała aż 27% wszystkich głosów, które padły na tą listę w skali powiatu. Dla porównania, w Tomaszowie oddano jedynie 8,8% wszystkich ważnych głosów, które padły w skali powiatu.

W wyborach parlamentarnych z 1930 r., najczęściej określa się je mianem wyborów brzeskich, frekwencja wyborcza była niższa niż w trakcie wyborów z 1922 i 1928 r., a także zmniejszyła się liczba głosów oddanych na listy żydowskie – były to tendencje ogólnopolskie¹²⁷. Frekwencja w wyborach do Sejmu z 16 listopada 1930 r. wyniosła w powiecie tomaszowskim około 64,6 % – w samym Tomaszowie około 75,8%¹²⁸. Spośród ugrupowań żydowskich w okręgu wyborczym nr 27, który obejmował powiaty biłgorajski, tomaszowski i zamojski, własne listy wyborcze wystawił Bund (Blok Lewicy Socjalistycznej) oraz występujące wspólnie ugrupowania syjonistyczne (Blok Obrony Praw Narodowości Żydowskiej). Statystyki wyborcze wskazują raczej na nieznaczne umocnienie się pozycji Bundu w porównaniu z rokiem 1928. Fakty te ilustruje poniższa tabela.

Tabela nr 4. Wyniki głosowania na listy żydowskie w wyborach do Sejmu z lat 1928 i 1930 w okręgu wyborczym nr 27.

Miejscowość	Liczba głosów oddanych na listę Bundu ¹²⁹		Liczba głosów oddanych na listę syjonistyczną ¹³⁰	
	1928	1930	1928	1930
Powiat ogółem	474	487	297	528
miasto Tomaszów	382	408	126	261

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku*, „Statystyka Polski”, t. XI, s. 39 oraz *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 4, s. 31.

Kolejne wybory parlamentarne, a więc z 1935 i 1938 r., nie wniosły większych zmian w zachowaniach wyborczych tomaszowskich Żydów. Ortodoksi, a także nastawiona ugodowo wobec władz część syjonistów, poparli listy prorządowe. Tomaszowski starosta tryumfalnie informował władze w Lublinie, że „Żydzi idąc za agitacją Samuela Szyflingera postanowili gremialnie głosować na BBWR”¹³¹.

¹²⁷ A. Hafftko, *Życie parlamentarne Żydów w Polsce Odrodzonej*, [w] *Żydzi w Polsce Odrodzonej*, t. 2, Warszawa 1936, s. 304.

¹²⁸ *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku*, „Statystyka Polski”, seria C, z. 4, s. 31.

¹²⁹ W wyborach do Sejmu z 1928 r. była to lista nr 4: Ogólny Żydowski Związek Robotniczy w Polsce, a w 1930 lista nr 5: Blok Lewicy Socjalistycznej.

¹³⁰ W wyborach do Sejmu z 1928 r. była to lista nr 33: Ogólny-Żydowski Narodowy Blok Wyborczy, a w 1930 lista nr 17: Blok Obrony Praw Narodowości Żydowskiej.

¹³¹ APL, UWL WSP, sygn. 1993, k. 77.

Syjonści w wyborach samorządowych

W niepodległej Polsce wybory do władz miejskich Tomaszowa Lubelskiego odbyły się w grudniu 1919 r. na podstawie pięcioprzymiotnikowego prawa wyborczego, a nie w oparciu o system kurialny, jak to dwukrotnie miało miejsce w trakcie rządów austro-węgierskich. Dekret o organizacji samorządu miejskiego dla ziem byłego zaboru rosyjskiego dawał zatem ludności żydowskiej, która stanowiła większość w Tomaszowie, potencjalną możliwość zdominowania władz miejskich; tak się jednak nie stało. Podobnie było w innych ośrodkach miejskich Lubelszczyzny. Zbigniew Zaporowski pisał, że „społeczność żydowska Lublina była zróżnicowana politycznie; nie wystawiano więc wspólnej listy narodowościowej, lecz poszczególne partie przedstawiały własne listy wyborcze”¹³². Rozbicie głosów żydowskich pomiędzy poszczególne listy żydowskie spowodowało, że zdobyli oni jedynie połowę miejsc w Radzie Miejskiej Tomaszowa. Wszyscy Polacy natomiast startowali z jednej listy wyborczej – fakt ów pozwolił zdobyć 12 miejsc w dwudziestoczteroosobowej radzie. Zdaniem starosty, „Żydzi podzielili się na grupy różnych stronnictw, które ostro pomiędzy sobą występują i zdaniem władz w tym tkwi klęska wyborcza ugrupowań żydowskich”¹³³. Kłótnie pomiędzy radnymi żydowskimi spowodowały, że żaden z nich nie wszedł do Zarządu. Starosta, komentując sytuację polityczną, pisał do Lublina, że „Żydzi obecnie po wyborach utworzyli w radzie zwartą grupę opozycjonistów”¹³⁴. Przyczyna tej opozycji radnych żydowskich wynikała z obsady personalnej zarządu. W skład zarządu weszli: burmistrz A. Krzyżanowski, wiceburmistrz E. Gniewkowski oraz trzej ławnicy: J. Kudlicki, T. Mirowski oraz J. Dornfeld, który był etatowym pracownikiem miejskim¹³⁵. W wyniku nacisków radnych żydowskich ławnikiem został w 1920 r. syjonista ogólny Wigdor Edelsberg, który zajął miejsce T. Mirowskiego¹³⁶.

Tabela nr 5. Wpływy żydowskich partii politycznych w Radzie Miejskiej Tomaszowa Lubelskiego w okresie 1919-1927.

	Nazwisko	Organizacja
1.	Adler Judko	brak danych
2.	Blander Moszko	„Poalej Syjon”
3.	Bojm Majer	„Poalej Syjon”
4.	Edelsberg Wigdor	syjonista ogólny
5.	Fiszelson Szyja	„Mizrachi”
6.	Gierowski Asfat	brak danych

¹³² Z. Zaporowski, *Żydzi w Radzie Miejskiej Lublina 1919-1939*, [w] *Żydzi w Lublinie. Materiały do dziejów społeczności żydowskiej Lublina*, red. T. Radzik, Lublin 1995, s. 238.

¹³³ APL, SPT, sygn. 1, k. 25.

¹³⁴ Tamże, UWL WSP, sygn. 1984, k. 11.

¹³⁵ APZ, AmT, sygn. 32, k. 17 i n.

¹³⁶ Tamże, sygn. 33, k. 2.

7.	Gortler Mechel Icko	„Aguda”
8.	Heller Arja	„Aguda”
9.	Hole Fajwel	„Poalej Syjon”
10.	Knopf Abram	„Poalej Syjon”
11.	Lederkremer Icko	„Mizrachi”
12.	Lerer Chaskiel	„Aguda”

Źródło: APL, UWL, WSP, sygn. 1650, k. 82.

Do wyborów samorządowych w 1927 r. tomaszowscy Żydzi zamierzali początkowo wystawić trzy listy: Bundu, „Poalej Syjon”—Prawicy oraz trzecią, która grupowałaby przedstawicieli „Agudy”, „Mizrachi”, Syjonistów Ogólnych, a także rzemieślników żydowskich¹³⁷. Doszło do sporów o miejsce na liście wyborczej pomiędzy przywódcami „Agudy”, Beniaminem Wajnbergiem, a „Mizrachi”, Lejzorem Lederkremerem. Cały projekt wspólnej listy upadł na dwa tygodnie przed wyborami, a na kilka dni przed ostatecznym terminem składania list. Fakt ów został przez starostę skomentowany następująco: „wybitniejszych jednostek na terenie miasta Żydzi nie posiadają i inteligencja żydowska jest reprezentowana zaledwie przez kilka osób”¹³⁸. Ostatecznie wpłynęło sześć list ze strony społeczności żydowskiej i dwie z polsko-ukraińskiej. Po stronie żydowskiej były to listy: syjonistów ogólnych z Henrykiem Edelsztajnem, syjonistów ortodoksów z Lejzorem Lederkremerem, „Poalej Syjon”—Prawicy z Moszko Blanderem, Bundu z Nuchymem Szuldinerem, ortodoksów z Beniaminem Wajnbergiem oraz Związku Rzemieślników Żydowskich z Samuelem Szyflingerem¹³⁹.

W trakcie wyborów doszło do dwóch niespodzianek, których nie przewidział starosta. Po pierwsze, głosowało aż 86% uprawnionych do głosowania po stronie żydowskiej¹⁴⁰. Po drugie: „pewna część robotników chrześcijańskich oddała głosy na Bund, który w swojej kampanii wyborczej obiecywał uruchomienie przez miasto licznych programów socjalnych”¹⁴¹.

Tabela nr 6. Wpływy żydowskich partii politycznych w Radzie Miejskiej Tomaszowa Lubelskiego w okresie 1927-1934.

	Nazwisko	Organizacja
1.	Blander Moszko	„Poalej Syjon”—Prawica
2.	Cymment Meyer Hersz	Związek Rzemieślników Żydów

¹³⁷ APL, UWL WSP, sygn. 1999, k. 6.

¹³⁸ Tamże, s. 18.

¹³⁹ Tamże, k. 12.

¹⁴⁰ Tamże, k. 21.

¹⁴¹ Tamże.

3.	Edelsztajn Henryk	Syjonista ogólny
4.	Fiszelson Szyja	„Mizrachi”
5.	Gajer Dawid	Bund
6.	Holc Josef	„Poalej Syjon”-Prawica
7.	Kafenbaum Lejb	Bund
8.	Karper Icko	Związek Rzemieślników Żydów
9.	Lederkremer Lejzor	„Mizrachi”
10.	Rub Froim	„Aguda”
11.	Szuldiner Nuchym	Bund
12.	Szwindler Dawid	„Aguda”
13.	Szyflinger Samuel	Związek Rzemieślników Żydów
14.	Wajnberg Beniamin	„Aguda”

Źródło: APL, UWL, WSP, sygn. 1999, k. 15-18.

Kadencja rady i zarządu z lat 1927-1934 upłynęła pod znakiem walki politycznej pomiędzy sanacją a ugrupowaniami opozycyjnymi, które były jawnie wspierane przez Bund i mniej jawnie przez syjonistów z „Poalej Syjon”-Prawicy. Lata te były okresem największej aktywności działaczy samorządowych w skali całego kraju; na terenie Lubelszczyzny były to lata modelowej współpracy pomiędzy działaczami samorządowymi a władzami wojewódzkimi¹⁴². Strona rządowa cieszyła się poparciem radnych z „Agudy”, „Mizrachi” oraz Związku Rzemieślników Żydów, którzy brali czynny udział w akcjach wyborczych BBWR.

Polityka żydowskich radnych miejskich z „Bundu” i „Poalej Syjon”-Prawicy, która polegała na sojuszu z PPS, poniosła klęskę. Większych sukcesów nie przyniosła także polityka radnych z „Agudy”, „Mizrachi” oraz Związku Rzemieślników Żydów, którzy współpracowali z władzami i skuteczniej bronili interesów społeczności żydowskiej niż przedstawiciele żydowskiej lewicy.

Tomaszowscy Żydzi startowali z listy Żydowskiego Bloku Pracy Gospodarczej, który zgromadził wszystkie żydowskie partie polityczne oprócz Bundu i „Poalej Syjon”-Prawicy¹⁴³. Zwolennicy tych dwóch partii wrzucali do urn wyborczych ulotki lub zbojkotowali wybory samorządowe; jedynym radnym z ramienia „Poalej Syjon”-Prawicy został jej przywódca Moszko Blander¹⁴⁴.

¹⁴² APL, UWL WS, sygn. 1, k. 10; „Ekspres Lubelski i Wołyński”, nr 281 z 27 stycznia 1933 r.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Tamże, UWL WSP, sygn. 1992, k. 63.

Brak materiałów archiwalnych nie pozwala na zrekonstruowanie składu osobowego Rady Miejskiej Tomaszowa z lat 1934-1938. Znana jest jedynie struktura polityczna radnych żydowskich, a mianowicie: trzech przedstawicieli „Mizrachi”, w tym J. Lederkremer, po dwóch syjonistów ogólnych i ortodoksów, jeden syjonista rewizjonista oraz „Poalej Syjon”-Prawicy¹⁴⁵. Niemożliwością okazała się próba rekonstrukcji składu osobowego Żydowskiego Bloku Pracy Gospodarczej. Udało się ustalić jedynie nazwiska czterech spośród ośmiu radnych z tej listy: J. Lederkremer z „Mizrachi”, który w latach 1934-1938 był ławnikiem, L. Chaskiel z „Agudy” oraz J. Szulman i S. Szyflinger¹⁴⁶.

Działalność Rady Miejskiej Tomaszowa w latach 1934-1939 stała pod znakiem nasilającego się konfliktu pomiędzy Polakami a Żydami, który wybuchł na tle ekonomicznym. Władze miejskie powołały jeszcze w 1927 r. Komitet Rozbudowy Miasta Tomaszowa, który funkcjonował do 1939 r.¹⁴⁷

W 1934 r. władze miejskie, w osobie burmistrza Jana Minora, zdecydowały o rozbudowie miejskich hal targowych, a także o zmianie ich dzierżawców¹⁴⁸. Społeczność żydowska, a także jej przedstawiciele we władzach miejskich, aprobowała plan rozbudowy hal targowych. Olbrzymi niepokój wśród tomaszowskich Żydów budził natomiast pomysł zmiany dotychczasowych dzierżawców tychże hal. W 1923 r. na 28 znanych dzierżawców sklepów w jednym ze skrzydeł hal targowych aż 27 było narodowości żydowskiej¹⁴⁹. W 1925 r. w innym skrzydle na 27 dzierżawców sklepów 21 było narodowości żydowskiej¹⁵⁰. Podobnie wyglądała sytuacja w innym skrzydle hal targowych – w 1929 r. na 27 dzierżawców jedynie 3 nie było narodowości żydowskiej¹⁵¹. W ostatnim skrzydle hal targowych w roku 1938 było jedynie 16 dzierżawców sklepów – 1 z nich nie był narodowości żydowskiej¹⁵².

Hale te były w złym stanie i jeszcze w 1929 r. Komitet Rozbudowy Miasta Tomaszowa, w jego skład wchodził także przedstawiciele społeczności żydowskiej, nakazał zastąpienie dachówek blachą¹⁵³. Spór ten ciągnął się omalże całe lata trzydzieste – władze miejskie domagały się spłaty należności przez dzierżawców, a ci natomiast postulowali obniżenie wysokości dzierżawy oraz umorzenie zaległych sum. Konflikt uległ zaognieniu w początkach 1938 r. – wówczas Związek Kupców Polskich wystąpił z wnioskiem o dzierżawę nowych miejsc na sklepy ze względu na „brak lokali handlowych w rynku”¹⁵⁴. Stowarzyszenie to działało od 1926 r. i nigdy nie zrzeszało więcej niż 35 członków – w latach trzydziestych prezesem był drukarz oraz księgarz Edward Witkowski. Zarząd i Rada Miejska Tomaszowa podjęły stosowne uchwały i Związek Kupców Polskich, jako osoba prawna reprezentowana przez swo-

¹⁴⁵ Tamże, sygn. 1992, k. 63.

¹⁴⁶ APZ, AmT, sygn. 52, k. 59 i nn.

¹⁴⁷ Tamże, sygn. 39, k. 47 nn.

¹⁴⁸ A. Misiura, dz. cyt., s. 164.

¹⁴⁹ APZ, AmT, sygn. 33, k. 67.

¹⁵⁰ Tamże, sygn. 35, k. 84.

¹⁵¹ Tamże, sygn. 50, k. 39-64.

¹⁵² Tamże, sygn. 53, k. 97.

¹⁵³ Tamże, sygn. 50, k. 39-64.

¹⁵⁴ Tamże, k. 55.

jego prezesa, otrzymał w dzierżawę szereg parceli handlowych. W trakcie głosowania na forum Rady Miejskiej Tomaszowa doszło do ostrych wypowiedzi ze strony radnych polskich i żydowskich. Wnioskodawcą był Adam Kroebl, który w latach 1935-1938 był sanacyjnym posłem na Sejm, a wnioskowi sprzeciwili się wszyscy radni żydowscy. Szczególnie ostro występowali radni: dr Józef Szulman oraz Moszko Blander, który domagał się „aby każdy obywatel bez różnicy narodowości mógł przystąpić do licytacji”¹⁵⁵. Elity żydowskie zabiegały o interwencję ze strony Wydziału Powiatowego¹⁵⁶, ale starosta Kazimierz Wielanowski zatwierdził decyzje władz miejskich w kwietniu 1939 r.¹⁵⁷ Odpowiedzią ze strony ławnika i radnych żydowskich było złożenie w sierpniu 1938 r. swoich mandatów, gdyż ich zdaniem „działalność zarządu jest szkodliwa”¹⁵⁸. Jeden z ortodoksyjnych radnych żydowskich swoją decyzję motywował faktem „niesłusznych ataków na jego osobę ze strony części społeczeństwa żydowskiego”¹⁵⁹.

Syjonіści w samorządzie religijnym

Pierwsze udokumentowane wybory do żydowskiej gminy wyznaniowej w latach międzywojennych na terenie powiatu tomaszowskiego odbyły się w Tomaszowie w 1924 r.¹⁶⁰ Na czele zarządu stanął Lejzor Lederkremer, który był „kupcem cieszącym się powszechnym szacunkiem ogółu ludności żydowskiej” oraz przywódcą tomaszowskich syjonistów ortodoksów¹⁶¹. W latach trzydziestych w tomaszowskiej gminie wyznaniowej doszło do długotrwałego konfliktu, którego przyczyny tych konfliktów sięgały jeszcze początku lat dwudziestych, a w latach trzydziestych nasiliły się w związku ze sporami ideologicznymi w ramach społeczności żydowskiej oraz pogłębiającym się kryzysem gospodarczym. W tomaszowskiej gminie żydowskiej ciągle nie wybrano podrabina, a sam spór o obsadę tego stanowiska przez Arje Lejby Rubina ciągnął się jeszcze od 1923 r.¹⁶²

Do otwartego konfliktu pomiędzy członkami władz tomaszowskiej gminy wyznaniowej doszło w 1931 r., kiedy władzę w zarządzie przejęli syjonіści w osobie Samuela Szyflingera. Syjonistyczni członkowie nowego kahału byli wyjątkowo niechętni chasydom i ich przywódcy rabinowi Rubinowi, którego popierał starosta. Oficjalnie Samuel Szyflinger nie był reprezentantem żadnej partii, a jedynie przewodził

¹⁵⁵ Tamże, k. 59.

¹⁵⁶ Przedstawicielem społeczności żydowskiej w Sejmiku Powiatowego, prawdopodobnie przez cały okres międzywojenny, był jedynie Samuel Szyflinger, ale nigdy nie wszedł on w skład Wydziału Powiatowego, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Związek Powiatów RP (dalej: ZP), sygn. 325, k. 1; sygn. 328, k. 1.

¹⁵⁷ APZ, AmT, sygn. 52, 61.

¹⁵⁸ Tamże, sygn. 41, k. 44.

¹⁵⁹ Tamże.

¹⁶⁰ APZ, Prokurator Sądu Okręgowego w Zamościu w latach 1918-1939 (dalej: Prokurator), sygn. 657, k. 111 i n.

¹⁶¹ APL, UWL WSP, sygn. 466, k. 85.

¹⁶² S. Wajntraub, *Arje Lejb Rubin*, [w] *Tomashover yisker bukh*, New York 1965, s. 103. Tłumaczenie z jidysz w posiadaniu autora. Opis konfliktów powiązanych z obsadą stanowiska rabina w Tomaszowie znacznie by zwiększył objętość niniejszego artykułu, stąd też został jedynie zasygnalizowany.

Związkowi Rzemieślników Żydów, który miał nawet swoją reprezentację w Radzie Miejskiej w latach 1927-1939. Związek Rzemieślników Żydów działał w Tomaszowie od 20 lutego 1922 r. i miał na celu „obronę moralnych, materialnych i prawnych interesów członków”¹⁶³. We statutowych władzach związku zasiadał Samuel Szyflinger oraz Icko Karper¹⁶⁴. Osoby te przewodziły wpływowej grupie interesu, z którą musiał się liczyć sam starosta. W 1931 r. właśnie ta grupa przejęła władzę w tomaszowskiej gminie wyznaniowej i wypowiedziała otwartą wojnę zwolennikom cadyka z Góry Kalwarii. Doszło nawet do chwilowej koalicji przeciwko Związkowi Rzemieślników Żydów, która zgromadziła w swoich szeregach ortodoksów, niektórych syjonistów, a nawet bundowców. Arje Lejb Rubin próbował nawet zmontować koalicję, która atakowała zwolenników Szyflingera na forum Rady Miejskiej oraz Sejmiku Powiatowego. Efektem tych działań były kontrole statutowej działalności kahału, które jednakże wykazały jedynie niewielkie uchybienia proceduralne w funkcjonowaniu księgowości¹⁶⁵. Ortodoksi wówczas interweniowali nawet w Lublinie prosząc o „uporządkowanie stosunków panujących w naszej gminie a także zwracali uwagę na różne czynniki mające za cel sprofanowanie uczuć religijnych”¹⁶⁶. Przedstawiciele „Agudy” pisali, że ciału rabinackiemu i rzezakom nie wypłaca się pensji od niepamiętnych czasów a stronnictwa syjonistyczne są hojnie popierane z grosza publicznego”¹⁶⁷. Nie znamy szczegółów konfliktu, ale przeciwko części syjonistów skupionych wokół Szyflingera opowiedzieli się zarówno ortodoksi, jak i lewica żydowska. Rozliczne kontrole nie wykazały nieprawidłowości w funkcjonowaniu gminy.

Zakończenie

Cytowany na początku tego artykułu Ezra Mendelsohn wskazywał na rozdrobnienie jako podstawową cechę żydowskiego systemu politycznego¹⁶⁸. Dla syjonistów kwestia żydowska nie była kwestią religijną, co stawiało ich w konflikcie z ortodoksami. Nie postrzegali jej także w kategoriach socjalnych, co stawiało ich w konflikcie z żydowską lewicą. Zamierzali budować państwo żydowskie w Palestynie, a w diasporze domagali się autonomii w gminach wyznaniowych, które postrzegali jako instytucje świeckie służące rozwojowi kultury hebrajskiej. Sami syjoniści nigdy nie byli jednorodni ideologicznie. Pod tym wspólnym mianem postrzegamy całą gamę partii począwszy od syjonistów ortodoksów, przez syjonistów ogólnych i rewizjonistów, a na lewicowej „Poalej Syjon” kończąc.

Posłowie i radni żydowscy, niezależnie od reprezentowanej opcji politycznej, koncentrowali swoją działalność na kwestiach dotyczących społeczności żydow-

¹⁶³ APL, UWL WSP, sygn. 1204, k. 3.

¹⁶⁴ S. Licht, *Icko Karper, [w:] Tomashover yisker bukh*, New York 1965. s.495. Tłumaczenie z jidysz w posiadaniu autora. Sam Karper nie był raczej syjonistą, gdyż był związany z cadykami radzyńskimi, u których odebrał religijną edukację. Pomimo tego przez całe międzywojnie aktywnie funkcjonował w grupie interesu, której przewodził Szyflinger.

¹⁶⁵ APL, UWL WSP, sygn. 844, k. 281.

¹⁶⁶ Tamże, sygn. 748, k. 34-35.

¹⁶⁷ Tamże, sygn. 844, k. 277.

¹⁶⁸ E. Mendelsohn, *Żydzi Europy Środkowo-Wschodniej ...*, s. 76.

skiej¹⁶⁹. Wynikało to po części z założeń tradycyjnej polityki żydowskiej, która nakazywała zajmowanie się jedynie sprawami bezpośrednio Żydów dotyczącymi. Parlamentarzyści i radni żydowscy na forum publicznym artykułowali i bronili interesów swoich wyborców, zwłaszcza na płaszczyźnie ekonomicznej. Sytuacja społeczno-polityczna i gospodarcza w II Rzeczypospolitej stwarzała wiele problemów bezpośrednio dotyczących społeczności żydowskiej, a mianowicie tzw. odpoczynek niedzielny dla ludności żydowskiej, wypieranie Żydów w handlu i rzemiośle przez Polaków, wprowadzenie monopoli na alkohol i tytoń, kryzys gospodarczy lat trzydziestych, problem emigracji Żydów, bojkot żydowskiego handlu, bezpieczeństwo na uczelniach, problem państwowych dotacji dla szkół żydowskich, zatrudnianie Żydów w instytucjach państwowych etc.

Jednym z podstawowych problemów, przed jakimi stawali żydowscy radni parlamentarzyści w okresie międzywojennym, była ochrona stanu posiadania swoich wyborców na niwie ekonomicznej. Kwestia konkurencji w handlu i rzemiośle stała się szczególnie dotkliwa w latach wielkiego kryzysu gospodarczego.

Podobnie postępowali parlamentarzyści żydowscy w Sejmie. Zdaniem Z. Zaporowskiego „była to jedność w różnorodności: Koła (Kluby) łączyła przede wszystkim obrona interesów ludności żydowskiej w Polsce, ale w sprawie taktyki postępowania zdania były podzielone”¹⁷⁰. Historycy wyróżnili dwie orientacje taktyczne. Pierwsza z nich była zdania, że polityka żydowska powinna być prowadzona poprzez sojusz z mniejszościami narodowymi i polską lewicą, a druga, że należy ją prowadzić z rządem polskim, a zatem nie należy łączyć się z przeciwnikami rządów pomajowych¹⁷¹. Orientacja na sojusz z mniejszościami dominowała w okresie przed zamachem majowym. W 1922 r. tomaszowscy Żydzi poparli Blok Mniejszości Narodowych, ale w 1928 r. większość zagłosowała na BBWR. W kwestiach lokalnych nigdy nie zapanował w społeczności żydowskiej consensus, a osobiste animozje partyjnych liderów brały górę nad wspólnym interesem.

¹⁶⁹ Z. Zaporowski, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919-1939. Działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe*, Lublin 1992, s. 169.

¹⁷⁰ Tamże, s. 166.

¹⁷¹ Tamże.